

ВАЛЮТНІ ОПЕРАЦІЇ: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СУТНОСТІ, КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Олександр ПРУСЬКИЙ

Розглянуто питання, пов'язані з дослідженням теоретичної сутності валютних операцій як основи функціонування валютних ринків. На основі аналізу підходів вітчизняних та закордонних науковців сформульовано власне трактування поняття "валютні операції", а також здійснено їх класифікацію з урахуванням від різних критеріїв. Досліджено економічний зміст окремих різновидів операцій в іноземній валюті та наведено сучасні тенденції їхнього розвитку. Розкрито місце та роль комерційних банків як головних інститутів валютного ринку, які здійснюють найбільший обсяг валютних операцій.

The issues related to the theoretical essence research of currency operations as the basis of currency markets functioning are considered. Analysing approaches of domestic and foreign scientists, the own interpretation of the definition currency operations is offered, and depending on different criteria their thorough classification is carried out. The economic essence of certain transactions in foreign currency is explored, and the modern tendencies of their development are given. The place and role of commercial banks as the main currency market institutes carrying out the most volume of currency operations are shown.

Перехід до ринкової форми функціонування економічної системи виводить на перший план низку питань, пов'язаних зі створенням та розвитком інституційного механізму, який повинен забезпечити організацію грошово-кредитних відносин у суспільстві. Особливим сектором цих відносин виступають валютні відносини, які в умовах економіки відкритого типу набувають ключового значення і відіграють надзвичайно важливу роль в економічних процесах як на макро-, так і на мікроекономічному рівнях. Крім того, рівень організації валютних відносин в країні може слугувати своєрідним індикатором, який свідчить про ступінь розвитку ринкових механізмів, успішність економічних реформ в умовах перехідної економіки, рівень відкритості економіки, її відповідність вимогам глобального економічного середовища.

Зазначені аргументи обумовлюють актуальність проблеми дослідження валютних ринків як складної системи економічних відносин, що в умовах зростання відкритості національних економік та посилення їх взаємозалежності лише продовжує розширюватись та ускладнюватись, та які функціонують завдяки здійсненню величезної кількості валютних операцій різного характеру, обсягів та періодичності. Зазначимо, що валютні операції становлять об'єктивну можливість існування валютних ринків, впливають на їх розміри та структуру, а також зазнають зворотного впливу з боку кон'юнктури та динаміки цих ринків, що обумовлює зв'язок даної проблеми із важливими практичними завданнями ефективного державного регулювання валютних відносин та зовнішньоекономічного сектору.

Головні дослідження і публікації, де започатковано розв'язання даної проблеми,

належать таким провідним вітчизняним і зарубіжним вченим та практикам, як О. І. Береславська, С. Я. Боринець, В. К. Васечко, Г. Л. Вознюк, З. П. Гаталяк, Н. І. Горбаль, А. Г. Загородній, Б. С. Івасів, А. Ю. Клімов, А. І. Колесніков, В. І. Красавіна, З. В. Михайлів, В. І. Міщенко, А. Г. Мовсесян, О. М. Наконечний, С. Б. Огнівцев, Л. П. Петрашко, М. Г. П'ясецька, Л. В. Руденко, М. І. Савлук, Л. Н. Шмирьова та ряд інших. Водночас, невіршеними частинами проблеми залишається комплексне дослідження економічної природи сучасних валютних операцій та критеріїв їх класифікації.

Виходячи з цього, основними цілями даної статті є аналіз наукових підходів та наукове обґрунтування власного трактування поняття "валютні операції"; здійснення їх класифікації згідно певних критеріїв; розкриття економічного механізму проведення окремих різновидів валютних операцій, дослідження сучасних тенденцій розвитку операцій з іноземною валютою.

В економічній літературі поняття "валютних операцій", як і поняття "валюти", не набуло однозначного трактування. Це пов'язано, на наш погляд, в першу чергу, з надзвичайно широким асортиментом таких операцій та їхнім невпинним бурхливим розвитком, що певним чином ускладнює дослідження сутності валютних операцій, а також із розбіжностями щодо трактування самого поняття валютного ринку.

Досить широким та всеохоплюючим є підхід, що використовується у вітчизняному валютному законодавстві, який передбачає віднесення до валютних операцій, пов'язаних з переходом права власності на валютні цінності, за винятком операцій, що здійснюються між резидентами у валюті України; операцій, пов'язаних з використанням валютних цінностей в міжнародному обігу як засобу платежу, з передаванням заборгованостей та інших зобов'язань, предметом яких є валютні цінності, а також операцій, пов'язаних із ввезенням, переказуванням і пересиланням на територію України та вивезенням, переказуванням і пересиланням за її межі валютних цінностей [1].

Такий підхід містить теоретичну суперечність, пов'язану з трактуваннями валюти та ва-

лютних цінностей, з якої випливає сумнівність включення операцій з дорогоцінними металами до валютних. Хоча з практичної точки зору така позиція є досить вдалою та однозначною, що дозволяє комерційним банкам чітко здійснювати свої валютні операції та контролювати валютні позиції.

Зазначимо, що низка авторів (О. І. Береславська, О. М. Наконечний, М. Г. П'ясецька) під валютними операціями розуміють лише операції обміну однієї національної валюти на іншу через купівлю-продаж на валютних ринках [9, 163]. Такий підхід, на нашу думку, децю обмежує валютні операції, оскільки фактично не передбачає віднесення до їх складу операцій, пов'язаних із залученням та розміщенням валютних коштів.

Інші економісти, такі як В. А. Ющенко, В. І. Міщенко, говорячи про валютні операції, наголошують на їх зв'язку із переходом права власності на валютні цінності [11, 219], враховуючи при цьому використання валютних цінностей як засобу платежу; ввезення, переказ та пересилання на територію країни та вивезення, переказ і пересилання за її межі валютних цінностей, отримання та надання кредитів, залучення інвестицій тощо. Такий підхід, на наш погляд, є більш повним і вичерпним, проте містить певну неточність, пов'язану з поняттям переходу прав власності. Як відомо, при здійсненні депозитно-кредитних операцій власник валютних коштів фактично не змінюється, що ставить під сумнів включення такого типу операцій у перелік валютних, хоча самі ж автори, як бачимо, включають їх у таку класифікацію.

Інший підхід пропонує В. К. Васечко, який під валютними операціями розуміє операції купівлі-продажу валютних цінностей, які здійснюють центральні та комерційні банки [3, 116]. З нашої точки зору, такий підхід можна вважати вдалим лише у випадку, якщо під актом купівлі-продажу розуміти не лише здійснення конверсійних операцій (тобто торгівлі валютою у традиційному розумінні), а й операції з умовної купівлі-продажу, що відбувається на ринку валютних капіталів. На нашу думку, саме це автор і мав на увазі, оскільки поряд із

визначенням валютних операцій наводиться і їх короткий перелік, який включає конверсійні операції, залучення та розміщення валютних ресурсів, міжнародні розрахунки (платежі) тощо [3, 116].

Заслугує на увагу оригінальний та науково-обґрунтований підхід професора М. І. Савлука, який говорить про валютні операції як про будь-які платежі, пов'язані із переміщенням валютних цінностей між суб'єктами валютного ринку [5, 256]. Таке трактування, на наш погляд, без сумніву, охоплює усі валютні операції, і, хоча його не можна назвати конкретизованим, в теоретичному плані є досить вдалим і точним.

Своєрідним уточненням вищезгаданого підходу виступає визначення валютних операцій, що наводиться А. Г. Загороднім та Г. Л. Вознюком, які їх розглядають як вид діяльності підприємств, банківських та інших фінансово-кредитних установ, юридичних та фізичних осіб щодо купівлі-продажу, розрахунків та надання в позику іноземної валюти [6, 100]. У даному випадку, акцент зроблено на досить детальній характеристиці суб'єктів валютного ринку, що не є вкрай необхідним при формулюванні визначення валютних операцій, а також на деталізованому переліку самих валютних операцій, що є більш доречним.

Ґрунтовним є визначення, яке наводить С. Я. Боринець. Валютні операції автор розглядає як операції, пов'язані з переходом права власності на валютні цінності; використанням валютних цінностей як засобу платежу в міжнародному обігу; ввезенням, переказом і пересиланням за її межі валютних цінностей [2, 135]. Окрім розглянутих вище питань, пов'язаних з переходом права власності на валютні цінності, даний підхід акцентує увагу на операціях, пов'язаних з міждержавним переміщенням валютних коштів, що також на сьогодні виступає важливим блоком сучасних валютних операцій. Разом з тим, на наш погляд, дане трактування також містить певні ознаки формального підходу, який ґрунтується на вітчизняному законодавстві.

Отже, узагальнюючи вищесказане, валют-

ні операції, на нашу думку, можна трактувати як будь-які операції торговельного, кредитного чи розрахункового характеру, пов'язані з використанням валюти та платіжно-кредитних інструментів, виражених у валюті. Таке визначення, з нашої точки зору, найбільш повно та чітко охоплює усі аспекти сучасних валютних операцій, включає у їх перелік як конверсійні, розрахункові, так і операції, пов'язані з переміщенням валютних капіталів, а також виключає з цього переліку операції з дорогоцінними металами, які, на наш погляд, в теоретичному плані не варто відносити до валютних операцій, залишаючи це право лише за законодавчою класифікацією та розуміючи при цьому необхідність посиленого контролю за ними з боку відповідних органів.

У зв'язку з прискореним розвитком валютних ринків, що спостерігається упродовж останніх десятиріч, а також вдосконаленням асортименту та якості банківських послуг, з'явилося досить значне коло валютних операцій, які постійно модифікуються та видозмінюються, враховуючи потреби часу. Це обумовило виникнення великої кількості класифікаційних ознак, що використовуються при систематизації цих операцій. Зокрема, досить повно та змістовно розглядає це питання професор М. І. Савлук, який пропонує проводити класифікацію валютних операцій за такими ознаками [5, 256]:

- термін здійснення платежу (касові, строкові);
- механізм здійснення операцій (спот, форвард, ф'ючерс, опціон);
- цільове призначення (операції з метою одержання валюти для здійснення платежів за міжнародними розрахунками; операції з метою страхування від валютного ризику; операції з метою одержання прибутку);
- форма здійснення (безготівкові, готівкові);
- масштаби операцій (оптові, роздрібні).

Заслугує на увагу також підхід О. І. Береславської, яка вважає, що валютні операції слід класифікувати лише на поточні (поточні конверсійні та поточні депозитно-кредитні) та

строкові [9, 163]. Такий підхід, хоча за своїм змістом і є вірним, проте не дає змоги розглянути усю різноманітність існуючих на сьогодні операцій з іноземною валютою.

Не зовсім чітким є також підхід А. Загороднього та Г. Вознюка, які здійснюють поділ валютних операцій на готівкові (спот) та термінові (форвардні, ф'ючерсні), при цьому не зазначаючи критерій такої класифікації [6, 100]. Крім цього, до строкових операцій вони не включають такий невід'ємний їх різновид як валютні опціони. Подібним чином класифікує валютні операції й професор А. С. Гальчинський – операції на умовах “спот” та операції форвардного типу як консолідує група строкових операцій [4, 376]. При цьому він зазначає, що така класифікація витікає з практики функціонування валютного ринку. Зауважимо, що схожий підхід демонструє й Л. П. Петрашко. Незважаючи на те, що автор розглядає набагато ширший спектр валютних операцій (конверсійні, операції із залучення та розміщення валютних ресурсів, неторгові тощо), в жодному випадку не вказуються класифікаційні ознаки, за допомогою яких здійснюється даний поділ [10, 4–7].

Дещо ширше валютні операції розглядають З. В. Михайлів, З. П. Гаталяк та Н. І. Горбаль. Зокрема, вони вважають, що усі валютні операції слід поділяти на такі різновиди [8, 105]:

- конверсійні операції;
- кореспондентські відносини з іноземними банками;
- відкриття та ведення валютних рахунків;
- неторгові операції;
- операції з залучення та розміщення валютних коштів;
- міжнародні розрахунки;
- інші операції.

Такий підхід, на наш погляд, є найбільш вдалим, проте не позбавлений і певних недоліків. Зокрема, серед широкої різноманітності валютних операцій не вказується на те, які операції є головними, а які – другорядними. Крім цього, не зовсім зрозуміло, що автори розуміють під поняттям “інші операції”.

Досить ґрунтовним є підхід С. Я. Боринця, який вважає, що основою класифікації валютних

операцій є їх поділ на поточні валютні операції, куди слід включати перекази в іноземній валюті, отримання і надання фінансових кредитів на строк не більше 180 днів, переказ відсотків, дивідендів та інших доходів за вкладками, інвестиціями тощо та валютні операції, пов'язані з рухом капіталу – прями та портфельні інвестиції, надання й отримання фінансових кредитів на строк понад 180 днів [2, 135]. На наш погляд, таке бачення класифікації валютних операцій, хоча й відрізняється неординарністю, дещо прив'язане саме до розгляду руху валютних капіталів, а іншим операціям відводиться менше уваги.

Отже, враховуючи різні підходи до класифікації валютних операцій та їх широкий спектр, який існує на сьогодні, до їх поділу слід підходити системно та комплексно. Зокрема, потрібно, в першу чергу, враховувати економічний зміст та мету проведення операції. Так, вважаємо, що усі валютні операції можна умовно розділити на дві категорії:

- основні;
- допоміжні.

Основні валютні операції представляють найбільший інтерес як для комерційних банків, так і для їхніх клієнтів, оскільки саме вони дозволяють отримати прибуток, хеджувати ризик, диверсифікувати активи та пасиви, погасити свої зобов'язання перед контрагентами тощо. До них, на наш погляд, можна віднести:

- конверсійні операції;
- операції, пов'язані з переміщенням валютних капіталів;
- операції з організації міжнародних розрахунків.

Допоміжні валютні операції покликані, передусім, забезпечити своєчасне та якісне виконання основних, а також сприяти розширенню асортименту банківських послуг та створити належні умови для організації функціонування банку на національному та міжнародному валютному ринках. До таких операцій належать:

- відкриття та ведення валютних рахунків клієнтів;
- встановлення кореспондентських відносин з іноземними банками;
- неторговельні операції.

На наш погляд, запропонований підхід до класифікації валютних операцій дозволить найбільш вдало охопити та систематизувати увесь наявний їх спектр. При цьому можна провести чітку межу між базовими, ключовими операціями, завдяки яким функціонують різноманітні валютні ринки і, які складають основу валютних операцій та другорядними, які з'явилися та існують завдяки першим. Відразу ж зауважимо, що усі зазначені різновиди операцій найбільш активно здійснюються комерційними банками, що й призвело до того, що інколи вони розглядаються як вид суто банківської діяльності [2, 135]. Таким чином, наведена класифікація виконує подвійну роль: по-перше, систематизує наявні валютні операції, по-друге, здійснює класифікацію видів діяльності комерційних банків на валютному ринку.

Як зазначалося вище, найбільш типовими валютними операціями є конверсійні операції, різноманітність яких на сьогоднішній день є дуже широкою. На наш погляд, ці операції найбільш зручно класифікувати за критеріями, зображеними на рисунку 1.

Потрібно підкреслити, що конверсійні операції охоплюють широке коло банківських операцій і за своєю сутністю є угодами агентів валютного ринку з обміну обумовлених сум грошової одиниці однієї країни на валюту іншої країни за узгодженим курсом на визначену дату. Стосовно конверсійних операцій в англійській мові прийнятий стійкий термін Foreign Exchange Operations (FOREX). Основною класифікаційною ознакою при поділі цих операцій є термін здійснення платежу з купівлі-продажу валюти. У даному випадку конверсійні операції поділяються на дві групи:

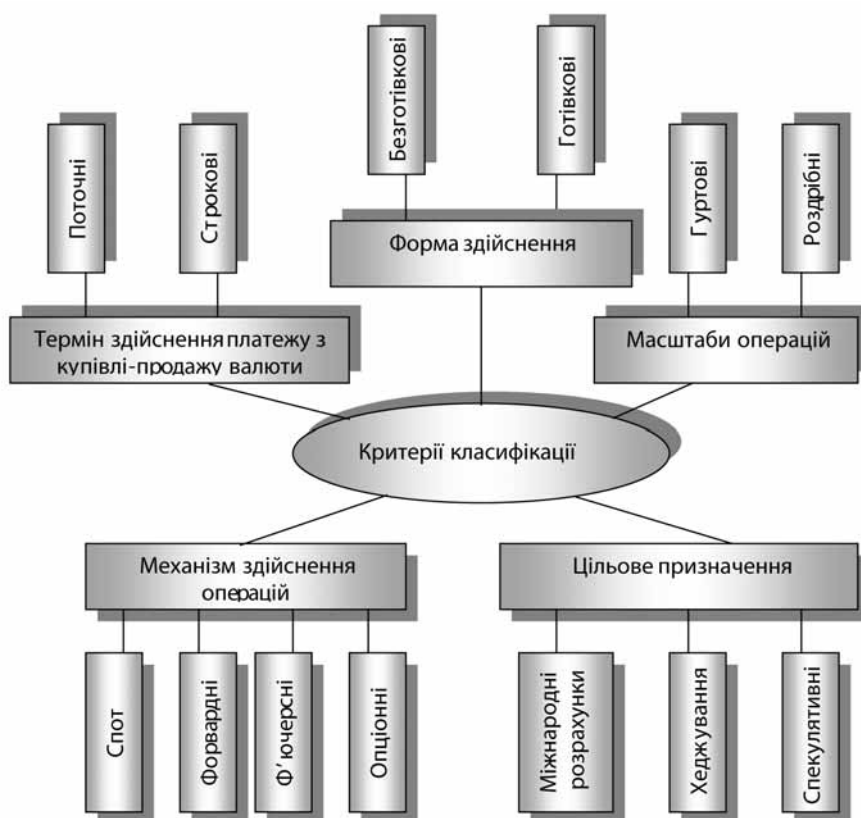

Рис. 1. Критерії класифікації конверсійних валютних операцій

- поточні (касові) конверсійні операції, або операції типу спот;
- строкові конверсійні операції.

Різниця між цими двома групами конверсійних операцій полягає у даті валютування. У міжнародній практиці прийнято, що поточні конверсійні операції здійснюються на умовах спот, тобто з датою валютування на другий робочий день після дня укладання угоди. Міжнародний ринок поточних конверсійних операцій часто називають спот-ринком (spot market).

Упродовж останніх 10–15 років широкого розвитку набув строковий сегмент валютного ринку, представлений форвардними угодами, ф'ючерсами, свопами, валютними опціонами та їх різновидами і комбінаціями. Спільною рисою для них усіх є те, що термін поставки валюти (якщо така відбувається взагалі) перевищує два робочих дні, а характерною їх особливістю є те, що вони оформляються стандартизованими документами (контрактами), які мають юридичну силу упродовж певного періоду (від укладання до оплати) і самі стають об'єктами купівлі-продажу на валютних ринках. Ці документи називаються валютними деривативами. До них належать передусім форвардні та ф'ючерсні контракти, опціони.

Строкові операції є відносно "новими" на валютних ринках (з'явилися у 70–80-х роках ХХ століття), проте розвиваються досить жваво. Це, в першу чергу, пов'язано з відчутними коливаннями валютних курсів, а, відповідно, зі значним валютним ризиком. Строкові конверсійні операції дозволяють не тільки хеджувати валютний ризик, а й можуть бути джерелом отримання досить значних спекулятивних прибутків.

Своєрідним "гібридом" вищезгаданих поточних та строкових валютних операцій є угоди "своп". Деякі автори розглядають їх як різновид форвардних операцій [7, 20], проте детальний аналіз операцій своп доводить, що вони обов'язково містять у собі ознаки як угод спот, так і форвардних операцій.

Валютний "своп" (currency swap) – валютна операція, яка поєднує купівлю або продаж валюти на умовах "спот" із одночасним продажем (або купівлею) тієї ж валюти на певний термін

на умовах "форвард", тобто здійснюється комбінація двох протилежних конверсійних угод на однакові суми, але з різними датами валютування. У світовій практиці "свопи" є одними із найпоширеніших фінансових інструментів, що використовуються банками і корпораціями для управління своїми активами і пасивами. Так само, як і форвардні угоди, ф'ючерси та опціони, вони дозволяють, по-перше, страхувати ризики, по-друге, отримувати додаткові доходи, приймаючи на себе ризик, відповідний до очікуваного прибутку.

Сучасний етап розвитку світової економіки характеризується подальшим розвитком усебічних взаємозв'язків і взаємозалежностей між національними господарствами, все більш очевидним перетворенням кожного з них в органічну складову світового господарства. Ці процеси передбачають здійснення міжнародних розрахунків за активної участі комерційних банків. Основою для їх проведення є зовнішня торгівля, оскільки насамперед у ній виявляється відносно відокремлена форма руху вартостей у міжнародному обороті через розбіжності в часі виробництва, реалізації та оплати товарів, а також завдяки територіальній розрізненості ринків збуту.

Комерційні банки здійснюють міжнародні розрахунки за дорученням своїх клієнтів – підприємств і організацій-учасників зовнішньоекономічної діяльності у таких основних загальноприйнятих формах: банківський переказ, інкасо, акредитив. Форми міжнародних розрахунків, що застосовуються, відрізняються за часткою участі комерційних банків у їх проведенні. Мінімальна частка участі банків спостерігається при банківському переказі (виконанні платіжного доручення клієнта), більш значна – при інкасо (контроль за передаванням, пересиланням товаророзпорядчих документів і передачею їх платнику відповідно до отриманих інструкцій) і максимальна частка участі банків – при акредитивній формі розрахунків (надання бенефіціару платіжного зобов'язання, яке реалізується при виконанні останнім основних умов, зазначених в акредитиві). Відповідно, зростає забезпечення платежу для експорте-

ра: мінімально при банківському переказі за фактично поставлений товар, максимально – при акредитиві, який, фактично, є грошовою гарантією сплати відвантаженого товару банком, що відкрив акредитив.

Специфічним різновидом валютних операцій є операції, пов'язані із залученням та розміщенням валютних коштів, оскільки в даному випадку купівля-продаж валюти має умовний характер, що проявляється у залученні банками іновалютних ресурсів та наданні іновалютних позичок на різні строки. До згаданих операцій можна віднести надання кредитів, залучення депозитів, лізингові, форфейтингові, факторингові операції, які здійснюються в іноземній валюті.

Щодо світових тенденцій розвитку валютних операцій, зауважимо, що в останні десятиліття на валютному ринку відбулась зміна характеру торгівлі з перенесенням акценту на зміну строкості торгівлі: намітилось значне зростання операцій, виконання котрих відбувається у майбутньому. Цьому, на наш погляд, посприяло:

- прискорення передачі інформації з допомогою сучасних засобів зв'язку;
- глобалізація та взаємопереплетення національних ринків, в результаті чого зміни в одному із центрів світової торгівлі здійснюють вплив на стан світового валютного ринку в цілому;
- лібералізація правових умов та послаблення державного регулювання у сфері валютної торгівлі.

Все це призвело, з одного боку, до підвищення чутливості валютного ринку до кон'юктурних змін і значного збільшення валютних коливань, а з іншого – до зростання можливостей для високоефективного інвестування. При цьому необхідно підкреслити, що дані процеси багато в чому відбуваються за рахунок активної участі у них комерційних банків. Адже саме останні володіють сучасними телекомунікаційними технологіями та програмними продуктами, з метою отримання конкурентних переваг та максимізації отриманих прибутків все частіше виходять за межі

національних ринків тощо. Крім цього, прискорений розвиток валютних ринків спричиняє зворотний вплив на банки, розкриваючи їм додаткові можливості ведення бізнесу, страхування ризиків, надаючи у розпорядження новітні ринкові інструменти.

Підсумовуючи вищезазначене, приходимо до таких висновків та узагальнень.

Фінансово-кредитні установи, особливо комерційні банки, які прагнуть отримати конкурентні переваги на ринку, а також успішно здійснювати діяльність у сучасному фінансовому просторі, посилено зосереджують свою увагу на ефективному проведенні валютних операцій, які дають змогу, з одного боку, хеджувати валютний ризик, що виникають в банківській діяльності, з іншого – отримати додаткові прибутки в результаті курсових та процентних різниць, а крім цього, вони покращують якість обслуговування клієнтів, особливо тих, що займаються зовнішньоекономічною діяльністю. Тому на сучасному етапі розвитку валютного ринку комерційні банки, незважаючи на зростання обсягів валютних операцій, повинні постійно вдосконалювати механізм їх здійснення та адаптувати його до мінливих ринкових умов.

Провідні світові банки роблять акцент на розвиток електронних технологій, які вже зараз відкрили можливість створення більш складних інформаційно-аналітичних продуктів. Зріс ступінь інтеграції сегментів фінансового ринку – валютного, фондового, кредитного. Високим попитом на ринку користуються програмні продукти, здатні забезпечувати синхронний супровід операцій на валютному ринку і ринку цінних паперів, розрахувати порівняльну дохідність здійснюваних операцій, мінімізувати фактор валютного ризику.

3. Відтак, перспективами подальших розвідок у даному напрямку можна вважати дослідження впливу глобалізації світової економіки на операції на внутрішніх валютних ринках, а також наслідки впровадження новітніх технологічних досягнень у процес здійснення валютних операцій.

Література

1. Декрет Кабінету Міністрів України "Про систему валютного регулювання і валютного контролю" № 15-93 від 19.02.1993 р. (із змінами та доповненнями). – www.zakon.rada.gov.ua.
2. Боринець С. Я. Міжнародні валютно-фінансові відносини: Підручник. – 3-тє вид., стер. – К.: Т-во "Знання", КОО, 2001. – 305 с.
3. Васечко В. К. Валютно-фінансовий механізм зовнішньоекономічної діяльності: Навч. посіб. – К.: "Центр навчальної літератури", 2004. – 216 с.
4. Гальчинський А. С. Теорія грошей: Навч. посіб. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2001. – 411 с.
5. Гроші та кредит: Підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. / М. І. Савлук, А. М. Мороз, М. Ф. Пуховкіна та ін.; За заг. ред. М. І. Савлука. – К.: КНЕУ, 2002. – 598 с.
6. Загородній А. Г., Вознюк Г. Л. Гроші. Валюта. Валютні цінності: Термінологічний словник. – Львів: Бак, 2000. – 184. с.
7. Кирилюк С. Валютні операції в комерційних банках // Банківська справа. – 1998. – № 1. – С. 16–22.
8. Михайлів З. В., Гаталяк З. П., Горбаль Н. І. Міжнародні кредитно-розрахункові відносини та валютні операції: Навч. посіб. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2004. – 244 с.
9. Міжнародні розрахунки та валютні операції: Навч. посібник / О. І. Береславська, О. М. Наконечний, М. Г. П'ясецька та ін.; За заг. ред. М. І. Савлука. – К.: КНЕУ, 2002. – 392 с.
10. Петрашко Л. П. Валютні операції: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2001. – 204 с.
11. www.bank.gov.ua – Інтернет-сайт Національного банку України.